

חשיבותה של אי-רצינות

קובץ מאמרים רב תחומי בחקר ההומור

עורכים: אבנר זיו ואריה סובר. הוצאת כרמל-ירושלים, המכללה האקדמית אשקלון, בשיתוף האגודה הישראלית לחקר ההומור. 2012.

אמנון כספי*

עיון מדוקדק בספר מביאני למסקנה שלפנינו תרומה משמעותית לחקר ההומור ותוספת חשובה למדף הספרים בעברית, במדור ההומור.

בספר מרוכזים שבעה-עשר מאמרים, פה ושם פרקים מספר או מאמר שיסודו בעבודת דוקטורט העוסקים במגוון רב של נושאים, כפי שניתן לשפוט חלקית מרשימת ששת השערים. לא אפרט כאן את שמות הכותבים ואת הנושא המדויק והמתוחם בו עוסק המאמר. אציין רק, ולו רק כדי לעורר את סקרנות הקורא לרכוש/ללמוד את הספר, כמה מהנושאים הנחקרים: קישון שלאחר השואה, הומור כמנגנון הגנה (במחנות ההשמדה), הומור ובדיחות בתנ"ך וביהדות, פילוסופיה והומור, הומור לשוני, חישובי, טיפולי, הליצן הרפואי, קומיקס ועוד.

אמליץ מאוד על קריאה מקדימה של דברי המבוא שכתבו העורכים [עמודים 10-14] – שהם בחינת סקירה קצרה מאירת עיניים ומאלפת של תכני המאמרים, והינה התחלה מוצלחת להמשך הדרך גם בחשיפתם בתמצית את מהותו של המאמר וגם בשטחם את היריעה כולה. מבוא זה הוא בבחינת "מפת דרכים" המאפשרת לקורא להחליט היכן יתחיל ולאן ימשיך לאחר מכן.

כאן המקום גם לרגע של דומיה לזכרו של פרופ' אבנר זיו עורך שותף של הכרך, וללא עוררין מחשובי חוקרי ההומור בישראל ובעולם. אבנר הלך לעולמו קודם הדפסת הספר ולא זכה לראותו ולהריח את ריח הדפוס הטרי של דפיו. וארשה לעצמי להוסיף וגם להיות גאה בכרך זה, המהווה נדבך חשוב בתיעוד התפתחותו של חקר ההומור בישראל.

כמה הערות, ולו גם מעט ביקורתיות, מתבקשות, וזאת לקראת הספר/כרך השני במתכונת דומה שאני מקווה שיראה אור.

א. למאמרים שונות גבוהה בהיבטים שונים, וייתכנו לעובדה זו כל קורא וקוראת, כרצונם "בעייתית" או "מעשירה".

1. אורכם של המאמרים נע בין 10 ל - 48 עמודים [כולל ההערות ורשימת הקריאות, שתיהן שונות מאוד בפירוטן ממאמר למאמר].

חלקם של המאמרים מטפלים היטב, ביסודיות ובפרוט המתבקש בנושא אותו בחרו לחקור.

* פרופ' אמנון כספי ביה"ס למנהל עסקים - אוניברסיטת בר-אילן, מנהל המעבדה למידע במשאבי אנוש, דקאן מינהל עסקים, "מרכז אקדמי דן". Amnon.caspi@biu.ac.il

- חלקם מאורגנים ומקיפים פחות, קוהרנטיים פחות, נקראים כדורשי עריכה נוספת, ושיפוט דקדקני היה מחזירם לכותב למקצה שיפורים.
- המחקר האמפירי כמותי אינו רב אך קיים. חלק מהעבודות מאופיינות בגישה מחקרית איכותנית. על נחיצותו של המחקר האמפירי המדויק אין חולק ואחלוק עמכם תמיהה שלי. בעמ' 120, במאמרו של שמעון יהושע שחטר "כאשר בדיחות יהודיות ומוסר יהודי מתנגשים" נמצא את האמירה הבאה: "בדיחות אנטי-חסידייות עולות במספרן על בדיחות אנטי-מתנגדיות..." מדעית, אמירה שכזו יש לסמוך באסמכתא.
2. יש הסוקרים התופעה מזווית ההיסטורית ויש המנסים כוחם בקלסיפיקציה ראשונית, שכזכור לנו זוהי ראשיתו של כל מדע.
3. ישנם סיכומים של התנסות אישית תוך השענות מינימאלית על מקורות, וישנם גם מאמרים הנסמכים ומציגים רשימות ביבליוגרפיות ארוכות ומפורטות.
4. חלקם של המאמרים הינו ניתוח היסטורי של תרומתו של ההומור לשרידות, או ניתוח פונקציות נוספות של ההומור, כלומר ניסיון להסביר דברים בדיעבד, וחלקם מנסים לנבא ולטעון למשל כי שילוב ההומור בתהליכי למידה יביאו לשיפור משמעותי בתוצאות.
5. בחלקם של המאמרים שובצו בדיחות וקטעי הומור רבים ומהנים וחלקם יבשושיים עד כדי אימה, או שעמום... ולא לשכוח - אחרי הכול בספר כזה אנו מחפשים את הבדיחות...[כפי שענה ובסטר לאישה, שלאחר פרסמו את מילונו הראשון, פנתה אליו וטענה: "את כל מילות "ארבע האותיות" [שם קוד ישן למילים שלא היה נהוג לאומרן בציבור באותה תקופה] השמטת..."] ונענתה: "מסתבר שגברתי חיפשה אותן..."]
6. ישנם מאמרים בהם האפרטוס המדעי שולט. ראו למשל את העבודה על קישון בה 38 הערות שוליים, המובאות בסוף המאמר וממלאות שבעה וחצי עמודים, או 39 הערות הממלאות 4 עמודים במאמר על "מאפייני הומור וגוזמא ככלי ביקורת אישית וחברתית". והשיא – 112 הערות המתלוות למאמרה של לידיה אמיר על הקשר שבין הפילוסופי והקומי "צוחק מי שצוחק כהלכה". וישנם כאלה שאין בהם אפילו הערת שוליים אחת. במרבית המאמרים נמצא את פרק הערות השוליים ואת הרשימה הביבליוגרפית, אבל גם נמצא את הרשימה הביבליוגרפית מופיעה במסגרת ההערות.
- ב. בין תחושותי במהלך הקריאה איתרתי את אלה:
1. לעתים ניכר מאמץ של המחברים למצוא הומור במקום שלא כל כך נמצא – מה שגורם לתחושה של אילוץ.
 2. לפעמים נתקלתי בפרשנות "מצחיקה" והגורסת הומור לדברים שאותי לא הצחיקו.
 3. התרברבות בעלמא פורשה באחד המקרים ע"י המחברים כ"שימוש הומוריסטי בהגזמה".
- ג. מילה על "ניכוש עשבים". בעמ' 301 נמצא בסוגריים את המשפט הבא: "מחלת היאפים", שם מודרני לדיכאון". מה מידת נכונותו של משפט זה? האם עורך מדעי מיומן היה משאירו על כנו? תמהני ומסופקני.

קיבוצם של המאמרים לששת השערים מאולץ לפרקים [פילוסופיה ויישומי ההומור] וחלקי לעתים, כגון העדרה של הטלוויזיה משער חמש. קל להסביר תופעה זו, אך היא מזדקרת לעינו של הקורא הבוחן את המוגמר ושלא היה שותף לקשיים הכרוכים בהוצאתו לאור של כרך שכזה. גם סדרם של ששת השערים לא ברור לי. מדוע מופיעים הם בסדר זה? האם לא מתבקש הגיון פנימי ולו גם של העורכים בלבד, או של חברי הוועדה המדעית ויתר קוראי הספר, שהיו מצופים לעשות זאת בעין ביקורתית? ציפיתי במפורש להגיון מנומק שיוצג בפני הקורא וכך גם לגבי סדר הופעתם של המאמרים בכל שער.

אגב, תמיד קיימת האפשרות "לברוח" מהמאמץ הכרוך בכך, ולהסתפק בהערה על היררכיה וסדרי חשיבות כפי שאני עושה בסקירה זו בחלק הבא.

וכמה רעיונות לשיפור או לתוספת:

ויודגש שאין הם מופיעים בסדר היררכי או של חשיבות, אלא יותר כתגובה אינטואיטיבית המסוכמת ב"רשימת מצאיי" זו.

1. הייתי שמח לרשימה ביבליוגרפית אחת, שתכלול את כל הפריטים המאוזכרים בספר, כולל ציון שימוש שנעשה ע"י יותר מכותב אחד, בנוסף לאלה שבסופו של כל מאמר. אולי אפילו לטרוח בהכנת ביבליוגרפיה מוערת [כאשר מדובר במקור שהוא מעבר לספציפי שבספציפי לנושא המאמר המסוים], כך שהמתעניין יוכל לקבל תמונה רחבה מאוד ומעודכנת על הספרות המדעית שבתחום.

2. למחפשי הבדיחות וישנם גם כאלה ... אינדקס/מראה מקום של הבדיחות, או אם תרצו "מפתח הבדיחות" יענה לצרכיהם. מנגנון כזה יאתר גם את הבדיחות החוזרות במאמרים השונים ונמצאו גם כאלה.

3. נושא המחקר האמפירי בתחום ההומור הינו נקודה חשובה, במיוחד מכיוון שמחקר זה אינו רב במיוחד. נדמה לי שציון מדויק ומפורש אם מדובר במאמר שהוא מחקר אמפירי, בנייתו תיאורי של ניסיון אישי, או במאמר עיוני הגותי, בקוד מבואר, יוסיף לכרך הבא ערך רב.

ד. הכרך הבא יוכל ללא ספק לכלול מאמרים נוספים בשערים הקיימים, אך בהחלט יש מקום להוספתם של שערים נוספים. ואפנה תשומת לב הקוראים ל"כוורת", כתב-עת של בית הספר למדעי ההתנהגות של המסלול האקדמי של המכללה למינהל, גיליון מס. 18 יולי 2010 שהוקדש כולו [כמקובל ב"כוורת"] להומור. עיון בגיליון האמור יזהה כמה וכמה מהכותבים בספר הנסקר כאן, אך יוכל להוסיף שערים אפשריים: "הומור מנהלים", "הומור באופנה", "הומור בטלוויזיה", "הומור בפוליטיקה" [ספרה של פרופ' עפרה נבו "בדיחות אשכול" ו"בדיחות דוד לוי" כפרסום עלום שם הם התחלה טובה], "הומור באמנות הפלסטית" ועוד רבים. בשער שכזה ניתן לזהות גם תת-פרקים כגון "הומור בפרסום". וראו למשל מאמר מקצועי לא מדעי, ב"גלובס" 13.9.12 "הצחוק טוב למותגי" "פרסומת הומוריסטית או טר"ש". או "הומור מנהלים", וראו הבדיחה שכבר פרסמתי לסיכום מאמרי "הומור בניהול" ב"כוורת". כאן היא מופיעה בסוף הרשימה.

ה. אין ספק כי ההקשר התרבותי הינו משתנה רב משמעות בנייתו ולימודו של ההומור. מכאן גם החשיבות במחקר יחסי הגומלין שבין ההומור לתרבות, כולל הלשון, וההשתמעות ה"טכנית" - היכולת ל"תרגם" הומור ובדיחות. ולהמחשה: בדיחה - אגדה אורבאנית - מספרת כי אחד ממחזותיו היותר מצחיקים של קישון תורגם ליידיש. קישון, שלפי אותה אגדה, לא שלט בשפה העסיסית והמבדחת הזו, הלך להתרשם מההצגה. יושב לו קישון באולם והקהל מתגלגל מצחוק. הוא פונה לשכנו ומבקשו לתרגם לו. ונענה "אי אפשר לתרגם הומור כזה"..." ובהקשר זה גם אי אפשר לשכוח את מפעלו של דרויאנוב, שבשלושת כרכי ספרו "ספר הבדיחה והחידוד" [הוצאת דביר 1939] תרגם בעצמו יותר מ- 3000 דוגמאות של הומור יהודי מיידיש לעברית. מכך מתבקש פרק, ולו גם מוזמן במיוחד, בו תיבחן נקודה זו של ההקשר התרבותי-לשוני של ההומור. רצוי שפרק שכזה יתייחס לקובץ המאמרים של הכרך הבא ולא פחות לאלה שהתפרסמו כאן.

ו. במאמרים השונים משובצות הגדרות רבות ושונות של ההומור והפונקציות שלו, הגלויות והלטנטיות. נראה לי כי תהייה זו תרומה חשובה לו היה נכתב פרק המציג הגדרות ופונקציות אלה של ההומור בצורה השוואתית, לא כדי להגיע להגדרה ה"נכונה", שהרי אין בנמצא כזו, אלא כדי למיין, לנתח ולקטלג את השונות הזו ולחפש לה הסברים. הן בקישור לדיסציפלינה המדעית ממנה צומחת הגדרה, הן מחמת הקשר הניתוחי אותו מפעיל החוקר על חומרי מחקרו. וכל אלה הנמנים להלן הם התשתית לכך.

מאוד נהייתי מעבודתם של יעל נצר ודויד גבאי במאמרם "הומור חישובי" המתארת בקצרה את התיאוריות השונות המנסות להגדיר/להסביר הומור בעמ' 186. קצר וברור, אם גם מתערפל אצלי, בשלב המעבר להסברים של הליכי יצירת הומור בדרך מכנית בעזרת המחשב והאלגוריתם. ונמצא גם רשימה של "הפונקציה התוקפנית של ההומור" בעמ' 59, את הפרק "הומור ומאפייניו" בעמ' 147, את הדיון בעמ' 347 ואת פרק המבוא למאמר בעמ' 254. פרק זה פותח את מאמרו של צילה שלום ופזית קוטלר "ההומור הלשוני - תיאוריה ומעשה", מאמר הראוי לאזכור בהיותו אחד מאלה שגרמו לי "נחת רוח יתרה". במבנה, בשילוב של התיאוריה, המחקר האמפירי וההכוונה ליישום מעשי כתולדה משילוב זה. וזאת למרות שלמאמר אין "תמצית" ואין "סיכום".

ז. איני חושב שהנחיות העורכים בסוג כזה של ספר צריכות לכבול את הכותבים בתבנית נוקשה. אם זאת יש הגיון רב וציפייה של הקורא המיומן למצוא בתחילתו של כל מאמר תקציר וסיכום בסופו. בכרך זה שולטת בעניין זה המקריות. לפעמים כן, במרבית המקרים לא. כלומר יש סיכום אך אין תקציר או להיפך.

ח. נראה לי שנושאים אלה, בהקשר ההומוריסטי, מהראוי שיכללו אף הם: "גלובליזציה", ו"שונות" [החל מנושא העסקתם של עובדים ומנהלים מקבוצות אוכלוסיה מגוונות, וגם בהקשרים נוספים כגון שונות דמוגרפית ואחרת בין חברי מועצת המנהלים, בין השופטים וכדומה] וכך גם כל הקשור ב"רב-תרבותיות". שלוש מילות ה"באזז" הללו והקישור למה שלפניהן ולמה שמאחוריהן להומור, הוא ללא ספק אחד האתגרים היותר מעניינים בחקר ההומור, וכדאי יהיה לתת לו ביטוי הולם.

לסיכום :

חשיבותו של כרך זה רבה עם כל הערות הביקורת. אין לי ספק שכל חוקר, מכל דיסציפלינה ובכל תחום של תחומי החיים, כפי שכל מתעניין בחקר ההומור מכל סיבה, ראוי שיכירו ספר זה היטב.

והבדיחה המובטחת (הופיעה בכתב העת "כוורת" מס' 18 שעניינה הומור ניהולי):

מנכ"ל יצא לחווה לשבוע עבודה. ביום הראשון התבקש לנקות את הרפת. בסיומו זכה רק לשבחים מהחזאי. ביום השני צורף לצוות שוחטי התרנגולות. מחמאות מלוא הטנא. ביום השלישי נשלח למיין תפוחי אדמה: אלה למכירה, ואלה עם ה"עיניים" לשתילה. היום נגמר והמנכ"ל לא חזר. יצא אליו החזאי ומצאו יושב ובוהה בארגז תפוחי האדמה כשכלום לא קרה. שאלו: "הכיצד? תפוקה נהדרת ביומיים הראשונים וכלום היום?" ענה המנכ"ל: "עם זבל אני מסתדר. לערוף ראשים אני מומחה. אבל להחליט?"